

UOT:94.

XVIII ƏSRİN ORTALARINDA RUSİYA İMPERİYASININ DAXİLİ VƏZİYYƏTİ

t.ü.f.d. Allahverdiyeva Gültəkin Afət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gultekin-allahverdiyeva@mail.ru

Xülasə: XVIII əsrin ortaları Rusyanın dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanması dövrü kimi qiymətləndirilirdi. Saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş Yelizaveta Petrovna, Rusiyalı alman zadəganlarının və bütövlükdə xaricilərin zülmündən xilas etmişdir. Ziddiyətli zamanın yetirməsi olan Yelizaveta, özü də ziddiyətli bir şəxsiyyət olmuşdur. XVIII əsrin mərhələləri daxilində tarixşünasları maraqlandıran rus imperatorlarının hakimiyyət dövrləri olmuşdur. Tarixin ayrı-ayrı səhfləri yox, bütövlükdə bütün tarixi inkişaf prosesinin mərhələləri xüsusilə rus tarixçiləri tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Hadisələrin baş vermə səbəblərini ayrı-ayrı şəxslərin və onların favoritlərinin istəkləri ilə yox, tarixi qanunauyğunlu hadisələrin obyektiv və subyektiv səbəblərdən baş verməsi prinsipləri əsasında təhlil etməyə çalışmışdılar. Məqalədə bu məsələlər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: zadəgan, hakimiyyət, imperiya, subyektiv, mərhələ, şəxsiyyət

Ключевые слова: дворянство, власть, империя, субъективное, этап, личность

Key words: nobility, power, empire, subjective, stage, personality

XVIII əsrin ortalarında Rusiya tarixində yeni dövr başlamışdır. Bu tarixi mərhələdə Rusiyada ardıcıl saray çevrilişlərinə son qoyulmuşdu və daxili sabitlik bərqərar olmuşdur. XVIII əsrin saray çevrilişlərinin tarixini öyrənərək, həmin çevrilişlərin asanlıqla keçirilmiş olduğu diqqəti cəlb edir. Zadəgan və feodal qruplaşmalar arasında gedən mübarizə bu çevrilişləri asanlaşdırırdı. Hakimiyyətin əldən-ələ keçməsi, I Pyotrun varislərinin yeritdikləri siyasətin zadəgan xarakterini azacıq da olsa dəyişmirdi. Anna İvanovnanın vəfatı ilə Rusiya tarixinin qalmaqallı dövrünə son qoyuldu. Anna İvanovnanın çarlığı dövründə Rusiya XVIII əsrin birinci rübündə əldə etdikləri demək olar ki, bütün nailiyyətləri əldən vermişdi. Daxili və xarici siyasətdə, idarəçilik və inzibati sistemdə qərəzli, çox vaxt düşünülməmiş qərarlar qəbul olunurdu. Anna İvanovnanın çarlığı dövründə xaricilərin təsiri çox artmışdı. İmperatriçanın favoriti, kurlandiyalı alman Biron faktiki olaraq dövləti idarə edirdi.

“Bironçuluq” dövründə Rusiyada alman zorakılığı güclənmişdi. Alman zorakılığı illərində xaricilər gəlirli vəzifələrə təyin olunmuşdular. Bu, gəlirlərinin bir hissəsindən məhrum olmuş və milli heysiyyəti təhqir edilmiş rus zadəganlarının etirazına səbəb olurdu. İmperatriça Anna İvanovnanın hakimiyyətinin sonlarına yaxın varislik hüququnun kimə veriləcəyi müəyyənləşdirildi. Onun hakimiyyəti illərində bu məsələ hər zaman aktual olaraq qalırdı. Taxt-tac varisliyinə bir neçə namizəd vardı: I Pyotrun böyük qardaşı İvan Alekseyeviçin nəslindən olan Yelizaveta Xristina Yekaterina (pravoslav təriqətinə görə Anna Leopoldovna). O, imperatriça Yekaterina İvanovnanın və Məklenburq hersoqu Karl Leopoldun qızı idi. Bundan başqa, onun oğlu İvan Antonoviç (Anna Leopoldovna və Braunşveyq hersoqu Anton-Ulrixin oğlu) I Pyotrun nəslindən olan 12 yaşlı Karl Pyotr Ulrix (Pyotrun böyük qızı Annanın oğlu) və Pyotrun kiçik qızı şahzadə Yelizaveta [2.228]. Bütün namizədlər içərisində şahzadə İvan Antonoviçin vəliəhd olmaq şansları daha böyük idi. O, imperator III İoann adı ilə taxta əyləşdirildi (bəzi ədəbiyyatda VI İvan) Anna İvanovna öz vəsiyyətnaməsində kiçik imperatorun

valideynlərini nəzərə almayaraq Bironu regent təyin etdi. 1740-cı il 7 noyabr çevrilişi Biron regentliyinə son qoydu. 1740-cı il 9 noyabr fərmanına əsasən südəmər imperator VI İvan Antonoviçin regenti onun anası Anna Leopoldovna təyin edildi [3.607]. Onun atası Braunşveyq hersoqu Anton-Ulrix birgə idarəetmə hüququ qazandı və Rusiya hərbi qüvvələrinin generalissimusu elan edildi.

Beləliklə, 1740-cı il çevrilişi nəticəsində hakimiyyət bir qrup alman zadəganlarının əlindən digər qruplaşmaya keçdi. Braunşveyq ailəsi və onun tərəfdarları rus taxt-tacına yiyələnərək öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək istəyirdilər. Lakin çevriliş iştirakçıları arasında birlik yox idi. Osterman və Minix arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskinləşirdi. Nəticədə Minix istefaya göndərildi, həqiqi hakimiyyət isə Ostermanın əlində cəmləşdi [3.608]. Bu çevriliş rus zadəganlarının geniş dairələrinin mənafeyini təmin edə bilməzdi. Paytaxt zadəgan dairələrində və qvardiyada etirazlar qüvvətlənirdi, “padşah qızı” Yelizaveta Petrovnanın adı daha çox çəkilirdi. Tarixşünasların yazdıqlarına görə Yelizaveta “xoşbəxt ulduz” altında doğulmuşdur. O, 1709-cu il dekabrın 18-də anadan olmuşdur. Həmin gün Poltavada qələbə çalan rus ordusu təntənəli surətdə Moskvaya qayıtmışdır. Yelizavetanın uşaqlığı Moskvada və Peterburqda keçmişdir. Pyotrın məktublarından məlumdur ki, o, qızlarını çox sevirdi və onların tərbiyəsi və təhsili ilə yaxından maraqlanırdı.

I Pyotr öz qızlarını bağlanacaq nigahlarından Rusiyanın xarici siyasət mənafeələrini müdafiə etmək məqsədilə istifadə etmək istəyirdi. I Pyotr Yelizavetanı Fransa kralı XV Lyudovikə ərə vermək istəyirdi. Burbonlar sülaləsi ilə nigah Rusiyanın Avropada strateji maraqlarına xidmət edəcəkdi. Lakin Fransa saray dairələrində antirus qruplaşmalar bu nigaha etiraz edərək, XV Lyudoviki Rusiyanın düşməni olan Raç Pospolitanın sabiq kralı Stanislav Leşinskinin qızı Mariya Leşinski ilə evləndirdi. Sonralar Yelizavetanı dəfələrlə müxtəlif Avropa şahzadələri ilə nişanlamaq planları qurulmuşdu, lakin bunların heç biri reallaşmamışdı.

Yelizaveta II Pyotrın hakimiyyəti illərində (1727-1730) taxt-tacın ən real varisi hesab edilirdi. Aristokratiya Yelizavetanın nüfuzunun artmasından ehtiyat edirdi. Ali gizli şüra üzvləri islahatçı imperatorun qızını Rusiya taxtında görmək istəmirdilər. Onu II Pyotr sarayından uzaqlaşdırdılar. XVIII əsrin 20-ci illərində Yelizavetaya qarşı aristokrat əyanlarının münasibəti mənfi idi və onlar şahzadəyə qarşı ictimaiyyətdə də mənfi rəy yaratmaq üçün böyük səy göstərirdilər [4.285]. Yeni seçilmiş imperatriça Anna İvanovna çalışırdı ki, Yelizavetanı tezliklə ərə versin və Peterburqdan uzaqlaşdırsın, lakin ölümünə qədər “layiqli” adaxlı tapa bilmədi. Qeyd etməliyik ki, Yelizaveta o zamanın siyasi çevrilişlərində birbaşa iştirak etməmişdi. Bununla belə, baş verən hadisələrdə gənc şahzadənin adı xarici diplomatların və saray əyanlarının yazışmalarında tez-tez çəkilirdi. Biron Yelizavetanın təqaüdünü artırmaqla onun rəğbətini qazanmağa çalışırdı. Belə bir məlumat da var ki, Biron Yelizaveta ilə bir neçə dəfə görüşmüşdür. Lakin baş verən söhbətlərin məzmunu haqda xəbər yoxdur [5.63].

Zadəganlarla bərabər qvardiya Pyotrın qızını dəstəkləyirdi və məhz onun simasında atasının layiqli davamçısını görürdü. Anna İvanovnanın və VI İvan Antonoviçin dövründə gizli dəftərxananın apardığı istintaq işlərində qvardiyaçıların bir çoxunun Yelizavetanın xeyrinə fikirlər söyləmələri hakimiyyəti təşvişə salmışdı. 1741-ci ilin iyun ayında ingilis diplomatı E.Finç Londona belə bir məlumat vermişdi ki, Bironu devirəndə qvardiyaçılar hesab edirdilər ki, onlar Yelizaveta Petrovnanı müdafiə edirdilər [1.12]. Qvardiyaçıların rəğbəti Yelizavetanı təhlükəli siyasi rəqibə çevirirdi. Fransa səfirinin nümayəndəsi İ.J.Şetardi öz ölkəsinə

Yelizavetaya istinad edərək yazırdı: “...Yeni il ərəfəsində Yelizavetanı təbrik etməyə gələn Minix şahzadənin evində çoxlu qvardiyaçıları görüb çox narahat olmuşdur”[1.14].

Çevrilişlərin tədqiqatçıları qvardiyanın bütün xüsusiyyətlərini yaxşı bildikləri üçün onların gücündən məharətlə istifadə edirdilər. Məsələn, 1740-cı il çevrilişində iştirak edən qvardiyaçılar, sonralar eyni həvəslə 1741-ci ildə Yelizavetaya xidmət etmişdilər. XVIII əsrin 30-cu illərinin sonu 40-cü illərinin əvvəllərində qvardiyanın psixoloji durumu dəyişirdi, onlarda vətənpərvərlik hissləri getdikcə artırdı. Anna İvanovnanın əleyhinə və alman zorakılığına qarşı etirazlar artdıqca polis təqibləri də artırdı. Həbs olunanlar daxili rejimə qarşı olduqlarını gizlətmirdilər və bu istintaq materiallarında əks olunub.

K.Q.Manşteyn öz xatirələrində qeyd edirdi ki, rusların xaricilərə qarşı olan nifrətini başa düşmək olardı. Anna İvanovnanın hakimiyyəti illərində xaricilərin zorakılığı danılmaz fakt idi[6.234]. Bir çox insanlar siyasi görüşlərinə görə sağlamlığından, hətta həyatından belə keçməyə razı idilər. Belə bir çətin dövrdə Rusiyanın daxilində bütün təbəqələrdə getdikcə I Pyotr şəxsiyyətinə münasibət dəyişirdi. Kəndlilərdən zadəganlara qədər bütün cəmiyyət artıq böyük islahatçının qızında öz xilaskarını görürdü.

Qvardiya mühitində, xüsusilə onun aşağı təbəəsində I Pyotr və Yelizavetanın ideallaşdırılması kütləvi hala çevrilirdi. Qvardiyanın diqqəti hakim sülalədə idi. Braunşveyq ailəsinin gündən-günə nüfuzdan düşməsi I Pyotr simasının böyüklüyünü artırırdı. Qvardiyaçıların siyahısından məlumdur ki, onlar müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndəsi idi. Bununla belə, onların əksəriyyəti, 101 nəfəri Pyotr dövrünün əskərləri idi, 57 nəfəri isə Şimal müharibəsinin veteranları idi. Qvardiya veteranları gənclərə böyük imperator haqqında bildiklərini söyləyərək, onları vətənpərvərliyə çağırırdılar və xaricilərin zorakılığına son qoymağa səsləyirdi. Çevriliş iştirakçılarının 120 nəfəri gənc nəslin nümayəndələri idi, onlar 1737-1741-ci illərdə qvardiya sıralarına daxil olmuşdular. Sosial tərkibinə görə bu gənclərin 73 nəfəri kəndlilərdən idi. Qvardiyanın tərkibinin dəyişməsi nəticəsində imtiyazlı Preobrajensk alayının birinci tağımının tərkibi əsasən kəndlilərdən ibarət idi. Beləliklə, məhz bu sosial qrupun nümayəndələri veteranlarla birlikdə (çevriliş iştirakçılarının 71,7%, 1741-ci il 25 noyabr Leyb-kompaniyasının əsas tərkibini təşkil etmişdilər.

Leyb-kompaniya iştirakçılarının siyahısında olanların cəmi 30% ibtidai təhsilə malik idi. Yelizavetanın qvardiyada böyük nüfuzuna sahib olmasının ilk səbəbkarı elə özü olmuşdur. O, qvardiyaçılarla dostluq edirdi, onların məclislərinə iştirak edirdi və şəxsi keyfiyyətlərinə görə Anna İvanovnadən xeyli fərqlənirdi[3.617]. Qvardiyanın əsasını ənənəvi olaraq zadəganlardan təşkil edirdi və bunu qeyd etmək vacibdir. Lakin Yelizavetanı dəstəkləyən qüvvə qvardiyanın aşağı təbəqəsi oldu, bununla belə, bu təbəqə paytaxt əhalisinin böyük hissəsinin vətənpərvər hissələrini ifadə edirdilər. Qvardiyanın zadəgan hissəsi Yelizavetaya qarşı laqeyd mövqə tuturdu. Silki mənsubiyyətlərini və imtiyazlarını üstün tutan zadəgan təbəqə, qvardiya ənənələrinə sadiq çıxmədılar. Bu fikirlərə əsaslanaraq demək olar ki, leyb-kompaniyada çox az zadəgan iştirak etmişdi, iştirakçıların tərkibində zabitlər yox idi. Çevrilişdə təşkilatçılıq bacarıqlarına malik olan insanların olmaması Yelizavetanı şəxsən bu çevrilişə rəhbərlik etməyə məcbur etmişdir. XVIII əsrin saray çevrilişlərinin tarixində bu əsas fərqləndirici xüsusiyyət idi.

1741-ci il 25 noyabr çevrilişinin başqa bir yeniliyi ondan ibarət idi ki, Yelizavetanın tərəfində xarici diplomatlar, ilk növbədə Fransa nümayəndəsi İoaхим-Jan Qraf markiz de la Şetardi və İsveç diplomatı Erik Matias Nolken dururdu. Diplomatlar rus sarayında müttəfiq ölkələri təmsil edirdilər, məqsədləri isə Rusiyanı zəiflətmək idi. 1739-cu ildə Fransa, Rusiya ilə

diplomatik münasibətləri bərpa etmişdi. Rusiyanın I Pyotrun islahatlarından sonra yüksəlişi Fransanı narahat edirdi. Bundan başqa, Rusiya XVIII əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Avstriya ilə yaxınlaşmaqda idi və bu öz növbəsində Fransanın maraqlarına zidd idi. Fransa diplomatiyası çalışırdı ki, Rus-Avstriya ittifaqını pozsun. Bu məqsədə konkret olaraq Şetardi xidmət edirdi.

Rusiyanın zəifləməsini İsveç dövləti də arzulayırdı. Şimal müharibəsində məğlub olan bu dövlət, 30-cu illərin sonunda Nişad sülh müqaviləsinin şərtlərinin dəyişməsini istəyirdi. Fransa, İsveç dövlətini dəstəkləməklə öz siyasi maraqlarına xidmət edirdi [7.290]. Anna İvanovnanın vəfatından sonra Avropa dövlətlərinin Rusiyada siyasi fəallığı xeyli artmışdı. Nəzərə alsaq ki, Rusiyada daxili ziddiyyətlər kəskin xarakter alırdı və hakimiyyət böhranı hiss olunurdu, onda bu dövlətlərin fəallığının artması labüd idi. Yelizaveta çox böyük ehtiyatlarla müttəfiqlərin siyasi oyunlarına qatılırdı. Müttəfiq dövlətlərin diplomatik nümayəndələri ilə onun adından danışıqları şəxsi həkimi İohann German Lestok aparırdı. 1740-cı ilin sonunda Yelizaveta Şetardi ilə görüşdü və bu görüşdən sonra Şetardi Versaldan şahzadənin planlarına dəstək vermək üçün hazırlıq istəmişdi.

XVIII əsrin 40-cı illərində Rusiyada yaranmış vəziyyətə Fransanın münasibəti diplomatik məktublarda öz əksini tapıb. Fransa hökuməti Yelizavetanı Avstriya ilə münasibətlərdə dəyişiklik etməyə və Pyotrun islahatlarından uzaqlaşmağa sövq etməyə çalışırdı. İsveç öz növbəsində diplomat Nolkinin köməyi ilə Rusiyadan bir sıra torpaqları geri qaytarmaq istəyirdi. Hər iki diplomatik nümayəndə Yelizavetadan yazılı öhdəliklərə imza atmağı xahiş edirdilər. Lakin, Yelizaveta bu addımı atmaqdan ehtiyat edirdi. Bilirdi ki, çevriliş baş tutmasa onu ölüm hökmü gözləyir. Bundan başqa, diplomatik yazışmanın təhlili göstərir ki, şahzadə ona vəd olunan köməyə inanmırdı.

Otuz iki yaşlı şahzadə noyabrın 25-nə keçən gecə M.İ.Vorontsov, İ.Q.Lestok və musiqi müəllimi K.İ.Şvarts ilə birlikdə Preabrajenski alayının kazarmalarına getdi və qvardiyaçıları çevrilisə səsləyərək özü qiyamçı dəstələrə rəhbərlik etdi. 300 qvardiyaçı ilə birlikdə Yelizaveta qış sarayına doğru hərəkət etdi. O, şəxsən saray mühafizəsini qaldıraraq qiyamçıların tərəfinə keçməyi təklif etmişdir və onun xahişi dərhal yerinə yetirilmişdir. Braunşveyq ailəsinin həbsi haqqında tarixçilər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Bəziləri hesab edirlər ki, Yelizaveta şəxsən Anna Leopoldovnanı həbs etmişdir, digərləri yazırlar ki, qrenader dəstəsi Braunşveyq ailəsini həbs etmişdir [7.295].

Müxtəlif mülahizələrə baxmayaraq çox güman ki, Yelizaveta Anna Leopoldovnanı şəxsən həbs etməmişdir. Çevrilisə rəhbərlik edən Yelizaveta ailə münasibəti səviyyəsində qalmaqla yol verə bilməzdi. Hadisələrin sürətlə inkişaf etməsi heç bir ixtişaşlara şərait yaratmamışdı. Beləliklə, Rusiya tarixində yeni dövr Yelizaveta Petrovna dövrü başlandı (1741-1761). Bu saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyət bir hakim qrupun əlindən digərlərinin əlinə keçmişdir. Zədəngən qruplaşmaları hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq əslində dövlətin və xalqın mənafeyi üçün yox, şəxsi ambisiyalar uğrunda mübarizə aparırdılar. XVIII əsrin ikinci rübündə baş vermiş saray çevrilişləri kimi, 25 noyabr 1741-ci il çevrilişi də məhdud xarakter daşıyırdı, lakin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri bu çevrilişi digərlərindən fərqləndirirdi.

Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, çevrilişin hərəkətverici qüvvəsi qvardiyanın aşağı təbəqəsi idi. Bu təbəqə xalqa daha yaxın olduğundan əhalinin böyük hissəsi onları dəstəklədi. İkinci xüsusiyyəti, bu çevrilişin antialman, vətənpərvər xarakterli olmasıdır. Üçüncü xüsusiyyətinin mahiyyəti xarici diplomatların çevrilisə dəstək verməsidir. Bütün bu göstərilən

xüsusiyyətlər 25 noyabr 1741-ci il çevrilişini digər XVIII əsr saray çevrilişlərindən fənləndirir və əsasən onun milli, vətənpərvər zəmində baş verməsini təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Анисимов Е.Б. Россия в середине XVIII века. Борьба за наследие Петра М., 1986
2. Ключевский В.О. Исторические портреты. М.,1990
3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён.кн.ХI, М.,1963.
4. История ССР с древнейших времен до наших дней т.3, М.,1967
5. Тишков В.А. Страна кленового листа; Начала истории. М.,1977
6. Чайковская О.Г. Соперница времени. М.,19831
7. Очерки истории ССР. Россия во второй четверти XVIII в.М.,1957

ВНУТРЕННИЕ ПОЛОЖЕНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА

Аллахвердиева Гюльтакин Афат кызы

Резюме

Середина XVIII века считается периодом сохранения традиций русской государственности. Елизавета Петровна, пришедшая к власти в результате дворцового переворота, спасла Россию от гнёта немецкой знати и вообще иностранцев. Елизавета, дитя противоречивых времен, сама была противоречивой личностью. На этапах XVIII века были периоды правления российских императоров, которые интересовали историков. Не отдельные страницы истории, а этапы всего исторического процесса развития в целом особенно оценивались русскими историками. Они пытались анализировать причины событий, исходя из принципов объективных и субъективных причин, а не пожеланий отдельных лиц и их фаворитов. В статье эти вопросы анализируются в сравнительном ключе.

THE INTERNAL SITUATION OF THE RUSSION EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

Allahverdieva Gultakin Afat

Summary

The middle of the 18th century is considered the period of preservation of the traditions of Russian statehood. Elizaveta Petrovna, who came to power as a result of a palace coup, saved Russia from the oppression of the German nobility and foreigners in general. Elizabeth, a child of contradictory times, was herself a contradictory person. At the stages of the 18th century, there were periods of the reign of Russian emperors that interested historians. Not individual pages of history, but the stages of the entire historical process of development as a whole were especially appreciated by Russian historians. They tried to analyze the causes of events based on the principles of objective and subjective causes, and not on the wishes of individuals and their favorites. In the article, these issues are analyzed in a comparative manner.

Rəyçi: dos. t.ü.f.d. İsmayıl İsmaylov

Ümumi tarix kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 08 iyul 2022-ci il